

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה מט: ברכה מעין שלוש (3): האם ברכת המזון
פוטרתה?

נכתב בסייעתא דשמיא
על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ
ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מט: ברכה מעין שלוש (3): האם ברכת המזון פוטרת?

רקע

ברכה מעין שלוש היא ברכה אחת הכוללת את שלוש הברכות של ברכת המזון, ולכן הדעת נותנת שברכת המזון תפטרנה, אך מהגמ' [מא:] האומרת שיש לברך ברכה אחרונה על תאנים וענבים הנאכלים לאחר הסעודה לפני ברכת המזון, משמע שברכת המזון אינה פוטרת ברכה מעין שלוש.

מקורות

- א. גמ' מא: "איתמר הביאו לפניהם... פת הבאה בכסנין בלבד"
 ב. רשב"ם פסחים קג: ד"ה אסור לכו למישתי
 ג. גמ' יב. "לא צריכא כגון דאכל תמרי... מין זייני"
 לה: "חוץ מן היין וכו'... בטלה דעתו אצל כל אדם"
 ד. תלמידי רבינו יונה ו. ד"ה א"נ; כט: ד"ה לאחר, מיהו, "... תפטור אותו מברכת מעין שלש"
 רא"ש פ"א סי' יד, "והיכא דאכל תמרי וסבר דנהמא..."
 פ"ו סי' כו, "לאחר הסעודה פירוש..."
 ריטב"א ברכות מ: סוד"ה סד"א היכא אמרינן, "והוא הדין לברכה אחת מעין שלש..."
 ה. רא"ש סוף סי' מב, "ואם אכל פירות משבעת מינים ותפוחים..."
 רמב"ם הל' ברכות פ"ח הל' טו-טז
 ו. שו"ע סי' רח סע' יג-יד, באר הגולה אות ו ומשנה ברורה

ריטב"א מ: סוד"ה סד"א היכא אמרינן

והוא הדין לברכה אחת מעין שלש של מיני מזונות - שהוא מן הדין פוטרת ג' ברכות של מזון, וכן ג' ברכות פוטרות מעין ג' באותו של מיני מזונות. אבל של מיני פירות - אין מעין שלש שלהן פוטרות ג' ברכות, ולא ג' ברכות של מזון פוטרת מעין ג' שלהן. לפי שאינן במזון, ואין במעין ג' שלהן נזכר ענין מזון כלל, הילכך אין לפטור ג' ברכות במעין ג' שלהן שאין בהם ענין מזון כלל, ואין לפטור מעין ג' שלהן שאינן ענין מזון כלל בברכת ג' שהוא ענין מזון.

הסבר הסוגיה

איתמר, הביאו לפניהם תאנים וענבים בתוך הסעודה... רב ששת אמר: טעונין ברכה בין לפניהם בין לאחריהם, שאין לך דבר שטעון ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו אלא פת הבאה בכסנין בלבד. [גמ' מא:]

רב ששת אומר שתאנים וענבים הנאכלים בתוך הסעודה אינם חלק מהסעודה, ולכן ברכת "המוציא" וברכת המזון אינן פוטרות את חיובי הברכות שלהן, וחייב לברך לאחר אכילתם ברכה מעין שלוש. מוכח מגמ' זו שלמרות שברכה מעין שלוש היא קיצור של ברכת המזון,

ומסברא היה נראה שברכת המזון פוטרת אותה מקל וחומר, ברכת המזון אינה פוטרת חיוב ברכה מעין שלוש.

רוב הראשונים [תלמידי רבינו יונה (כט: ד"ה לאחר), רשב"א (מא: סד"ה שלא מחמת הסעודה), רא"ה מא: (סוד"ה אמר רב פפא), רא"ש (סי' כו) וראשונים נוספים] מאמצים מסקנה זו, אך לדעת הרשב"ם [פסחים קג: ד"ה אסור לכו למישתי] ברכת המזון פוטרת ברכה מעין שלוש¹.

הסבר הדין הוא שבברכת המזון משבחים את הקב"ה על המזון שהוא זן בו את בריותיו, וכיוון שפירות האילן אינם מזון, הם אינם נפטרים בברכה שאינה תקפה לגביהם [כך מפורש בראב"ד (פסחים כד: אות ב)]. לפיכך ניתן לומר שברכת המזון פוטרת ברכה מעין שלוש על פת הבאה בכסנין, ואולי אפילו תבשיל מחמשת המינים, שהרי הם מהווים מזון. לגבי פת הבאה בכסנין מפורש בגמ' שהיא אינה טעונה ברכה לאחריה, והרמב"ן [במלחמות פסחים כד:] אכן מפרש שהיא מזון ולכן ברכת המזון פוטרתה, אך רש"י [מא: ד"ה פת הבאה בכסנין] ותוס' [מא: ד"ה אלא] מפרשים דין זה בדרך אחרת, ולפחות מהסבר התוס' ניתן להוכיח שברכת המזון אינה פוטרת מיני מזונות. לגבי תבשיל מחמשת המינים, יש מחלוקת בין הראשונים: בעל הלכות גדולות [ברא"ש סי' כו], הריטב"א [מ: ד"ה סד"ה היכא] והר"ן [פסחים כד: ד"ה ולענין] סוברים שברכת המזון פוטרתו, ותלמידי רבינו יונה [כט: ד"ה לאחר] מביאים את דעת רבני צרפת שברכת המזון אינה פוטרת תבשיל מחמשת המינים.

הגמ' בפרק ראשון [יב.] אומרת שהמברך ברכת המזון על תמרים יוצא ידי חובתו מפני "דתמרי נמי מין זייני". הרמב"ם משמיט דין זה, אך שאר הראשונים [רשב"א (ד"ה הביאו לפנייהם), רא"ה (שם), רא"ש (פ"א סי' יד) וראשונים נוספים] פוסקים דין זה להלכה [תלמידי רבינו יונה (ו. ד"ה א"ג) מוסיפים בשם רבני צרפת שאפילו ברכת "הזן" בלבד פוטרת תמרים מחיוב ברכה מעין שלוש]. לשיטת הריטב"א [ראה לעיל עמ' 216] אף גרוגרות "זייני", והם נפטרים בברכת המזון.

כמו כן, בתחילת פרקנו אומרת הגמ' [לה:] שיין סועד את הלב ואין מברכים עליו ברכת המזון מפני שאין קובעים עליו סעודה. לומדים מכאן רבינו יונה [כט: ד"ה לאחר], הרא"ש [שם], הרשב"א [מב. סוד"ה יין] והרא"ה [מא: ד"ה יין] שאף יין נפטר בברכת המזון. הרמב"ן [במלחמות פסחים כד:] והר"ן [פסחים כד: ד"ה ולענין] חולקים, ולדעתם יין אינו נפטר בברכת המזון.

הוסבר לעיל שברכת המזון אינה פוטרת תאנים וענבים הנאכלים בתוך הסעודה מפני שהלשון "זן" שבברכה אינה תקפה לפירות משבעת המינים שאינם "מזון", אך היא פוטרת מאכלים מזינים מפני שלשון זו תקפה לגביהם. מסברא זו עולה, כי האוכל תמרים או שותה יין לאחר מזונו מברך ברכת המזון בלבד ונפטר מברכה מעין שלוש. מסקנה זו מפורשת בדברי תלמידי רבינו יונה [כט: ד"ה מיהו], הרשב"א [מב. ד"ה יין, שו"ת ח"א סי' עב] והרא"ה [מא: ד"ה יין], אך הרא"ש [כך משמע מדבריו בסי' כו, וכך מדייק הביאור הלכה (סי' רח סע' יז ד"ה אבל ביינן)] חולק

¹ כך כותב גם הר"ן [פסחים כד: ד"ה ולענין] בדעת בעל המאור [שם כד:], אך בעל המאור אומר: "וכתבו הגאונים ז"ל שג' ברכות של המזון פוטרת ברכה אחרונה של יין שהיא מעין שלש", וניתן להבין שברכת המזון פוטרת יין בלבד ולא את כל שבעת המינים.

עליה, ולדעתו ברכת המזון פוטרת תמרים ויין רק כשטעה ובירך ברכת המזון במקום ברכה מעין שלוש או כשבירך ברכת המזון והתכוון בפירוש לפטור אותם מברכה אחרונה. לכתחילה חייבים לברך גם ברכת המזון וגם ברכה מעין שלוש ואין לברך ברכה אחת בלבד.² נראה להסביר, שלדעתו הסעודה מהווה יחידה אחת והתמרים והיין שלאחר המזון יחידה אחרת, ואין לכתחילה לפטור שתי יחידות שונות בברכה אחת.³

עסקנו עד כה בשאלה אם ברכת המזון פוטרת חיוב של ברכה מעין שלוש, ויש להעלות גם את השאלה ההפוכה אם ברכת "על המחיה" פוטרת חיוב לברך ברכת המזון.

שאלה זו תלויה בשלושה גורמים: א. מקור החיוב לברך שלוש ברכות בברכת המזון. ב. אם שינוי משלוש ברכות לברכה אחת מהווה שינוי ממטבע שטבעו חכמים בברכה. ג. אם ברכה מעין שלוש כוללת את כל הרכיבים המעכבים בברכת המזון.

בגורם הראשון נדון לקמן [עמ' 292] ושם יתבאר שנחלקו הראשונים אם יש חיוב מהתורה לברך שלוש ברכות. לראשונים הסוברים שחיוב שלוש ברכות מהתורה, ודאי שאין יוצאים ידי חובה בברכה אחת מעין שלוש.

לגבי שינוי המטבע יש פנים לכאן ולכאן. ניתן לומר ששינוי משלוש ברכות לברכה אחת הוא שינוי ממטבע שטבעו חכמים, אך ניתן לומר ששינוי מטבע הוא כשמברכים בנוסח שלא נתקן על ידי חכמים, וכאן כשמברך ברכה מעין שלוש הרי הוא מברך במטבע שתיקנו חכמים.⁴

לגבי רכיבי הברכה, ברכה מעין שלוש כוללת את רוב הרכיבים של ברכת המזון, שהרי מזכירים בה מזון, ארץ ובניין ירושלים, אך אין מזכירים בה ברית ותורה.⁵ לפי הראשונים [עיי' עמ' 293] הסוברים שהזכרת ברית ותורה מעכבת בברכת המזון, נראה ברור שאין יוצאים ידי חובה בברכה מעין שלוש, ולפי הראשונים [עיי' שם] הסוברים שהזכרת אלה אינן מעכבות את ברכת המזון, ניתן לומר שיוצאים ידי חובה בברכה מעין שלוש.

הרא"ה [מד. ד"ה ורבנן ארץ] והריטב"א [מד. ד"ה אלא איפוך] סוברים שברכה מעין שלוש פוטרת ברכת המזון.⁶ אולם בהלכות ברכות לריטב"א [פ"ב ס' כא] מפורש שאינה פוטרת.

² לפי הבנה זו אין לרא"ש מקור לכך שברכת המזון אינה פוטרת ברכה מעין שלוש אף בדיעבד, שהרי הגמ' [מא:] רק מחייבת לכתחילה לברך גם ברכה מעין שלוש. לא ניתן לומר שהדין נלמד מלשון הגמ' "תמרי נמי מיזן זייני" ומשמע ששאר המינים אינם נפטרים, שהרי ניתן לבאר שהחידוש שם הוא שתמרים נפטרים בברכת הזן בלבד [כפי שפוסק הרא"ש (פ"א ס' יד)].

³ לפי סברא זו מתחדש, שלדעת הרמב"ם [פ"ד ה"ג] ששינוי מקום מחייב לברך ברכה אחרונה, האוכל במקום אחד ושינה למקום שני ושכח לברך ברכת המזון לפני האכילה במקום השני יתחייב בסיום האכילה השנייה לברך ברכת המזון פעמיים.

⁴ עיי' בפסק השולחן ערוך [ס' רסח סע' ד] שהמתפלל בשבת שמונה עשרה ברכות ומזכיר בה את השבת יוצא ידי חובתו למרות ששינה ממספר הברכות שתיקנו חכמים והשמיט את ברכת קדושת היום. ועיי' בטור [ס' רסח] הפוסק שהמתפלל בשבת ברכה מעין שבע אינו יוצא ידי חובת תפילה שכן "היאך יוצא בברכת מעין שבע במקום שבע?! [ועיי' בשו"ע שם סע' יג].

⁵ יש ראשונים [ראב"ה (ס' קכא), אור זרוע (ח"א ס' קכא) ורוקח (ס' שמא)] שבנוסח ברכה מעין שלוש שלהם מוזכרות ברית ותורה.

⁶ שניהם פוסקים שהזכרת ברית ותורה אינה מעכבת [רא"ה מד. סד"ה רב חסדא, ריטב"א מד. ד"ה אלא איפוך].

סיכום

למרות שברכה מעין שלוש היא קיצור של ברכת המזון, נחלקו הראשונים אם ובאילו מקרים ברכת המזון פוטרת חיוב ברכה מעין שלוש. תוס' סוברים שאינה פוטרת בשום מקרה, ראשונים רבים סוברים שפוטרת פת הבאה בכסנין, לדעת בעל הלכות גדולות והריטב"א פוטרת גם תבשיל מחמשת מיני דגן, לדעת הרמב"ן והר"ן גם תמרים, לדעת הריטב"א גם גרוגרות, ולדעת תלמידי רבינו יונה, הרשב"א והרא"ה גם יין.

תלמידי רבינו יונה, הרשב"א והרא"ה סוברים שבמקרה שחייב גם בברכת המזון וגם בברכה מעין שלוש על המינים הללו, נפטר לכתחילה בברכת המזון ואין לו לברך עליהם ברכה מעין שלוש, אך הרא"ש סובר שברכת המזון פוטרת בדיעבד בלבד, ולכתחילה חייב לברך עליהם ברכה מעין שלוש.

הרא"ה והריטב"א סוברים שברכה מעין שלוש פוטרת בדיעבד חיוב ברכת המזון. בהלכות ברכות לריטב"א נפסק שברכה מעין שלוש אינה פוטרת חיוב ברכת המזון.

הלכה

השו"ע [סי' רח סע' יז] פוסק שברכת המזון פוטרת תמרים ויין ואינה פוטרת דייסה מחמשת מיני דגן⁷, אך באר הגולה [שם אות ו] אומר שדין זה אינו סביר, ואם ברכת המזון פוטרת תמרים ויין כל שכן שפוטרת דייסה מחמשת מיני דגן [וכך פוסק המשנה ברורה (סקע"ה)].

המגן אברהם [סי' קעז סק"ו] פוסק כרשב"א, שהאוכל תמרים ושותה יין לאחר המזון אינו מברך עליהם ברכה מעין שלוש אלא ברכת המזון של הסעודה פוטרת אותם, אך הגר"א [סי' רח סע' יז אות נד] פוסק כרא"ש שלכתחילה צריך לברך עליהם ברכה מעין שלוש, וכך פוסק המשנה ברורה [ביאור הלכה סי' רח סע' יז ד"ה והוא הדין] ומעיר שדין זה אינו שייך כיום שאין אנו מושכים ידינו מהפת עד הברכה.

הנשמת אדם [כלל מז אות א] פוסק שהטועה ומברך "על המחיה" במקום ברכת המזון חוזר ומברך ברכת המזון, והגר"ע יוסף [יביע אומר ח"ב או"ח סי' יב] פוסק שאינו חוזר ומברך⁸.

⁷ עיין ברבי עקיבא איגר [סי' רח סע' יז אות ז] המבאר שגם לדעת השו"ע שפת אינה פוטרת דייסה, היא פוטרת פת הבאה בכסנין.

⁸ פסק הגר"ע יוסף הוא לשיטתו שספק ברכות להקל אפילו כנגד פסק השו"ע. הגר"ע יוסף טוען שהבית יוסף מודה לפסק זה, שהרי הבית יוסף [סי' קסח סע' ז ד"ה ומה] פוסק שיש ספק מהי פת הבאה בכסנין, ועל כל מה שכלול בספק זה מברכים "בורא מיני מזונות" וברכה מעין שלוש. אמנם השו"ע [סי' קפז סע' ג] פוסק שהשוכח ברית ותורה חוזר ומברך, ואם כן כיצד יוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכה מעין שלוש? על כך משיב הגר"ע יוסף כי יש לחלק בין המברך ברכת המזון ללא ברית ותורה, שהוא משנה ממטבע של ברכת המזון, לבין המברך ברכה מעין שלוש במקום ברכת המזון ששם הוא מברך את נוסח הברכה הזאת כתיקון חכמים. הוא מוכיח את חילוקו מפסק השו"ע [סי' רסח סע' יג] שאדם שלא התפלל בליל שבת ושמע משליח הציבור ברכה מעין שבע יצא ידי חובתו, למרות שלא הזכיר "משיב הרוח". חילוקו של הגר"ע יוסף קשה להבנה, וכמדומני שאין ראייה מתפילת שבע, שהרי שם האדם שמע את נוסח התפילה שתיקנו חכמים לליל שבת, ואילו כאן הוא לא בירך את הברכה שתיקנו חכמים לפת.